

Wielo- i interdyscyplinarność

nauki o

STOSUNKACH
MIĘDZYNARODOWYCH

POD REDAKCJĄ

Andrzeja Gałganka, Edwarda Halizaka,

Marka Pietrasia

Wydrukowano dla
Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych
& Wydawnictwa Rambler
w Warszawie MM. XIII.

*Znaczenie problematyki ekologicznej
dla rozwoju nauk o stosunkach międzynarodowych*

MAREK PIETRAS

Wpływ problematyki ekologicznej na rozwój nauki o stosunkach międzynarodowych jest procesem dynamicznym. U jego podstaw legły dwojakiego rodzaju zmiany rzeczywistości międzynarodowej. Po pierwsze, internacjonalizacja problemów ekologicznych, które z wewnątrzpaństwowych a nawet lokalnych, zaczęły stawać się problemami transgranicznymi, a w konsekwencji częścią funkcjonowania środowiska międzynarodowego. Po drugie, reakcją na internacjonalizację zagrożeń ekologicznych stała się internacjonalizacja działań uczestników stosunków międzynarodowych, początkowo głównie państw, a następnie organizacji międzyrządowych i podmiotów niepaństwowych. Problematyka ekologiczna stała się więc przedmiotem decyzji, transgranicznych działań i interakcji. W konsekwencji obu wymienionych rodzajów zmiany problemy ekologiczne stały się częścią funkcjonowania środowiska międzynarodowego, to zaś prowadziło do uczynienia z nich przedmiotu badań politologicznych a następnie w ramach nauki o stosunkach międzynarodowych. Problematyka ekologiczna przyczyniła się więc do poszerzenia obszaru badawczego w nauki o stosunkach międzynarodowych, co było reakcją na procesy internacjonalizacji problemów ekologicznych i internacjonalizacji działań uczestników stosunków międzynarodowych wobec tych problemów. Oznacza to więc w warunkach zmian cywilizacyjnych przełamanie wcześniejszego „monopolu” dyscyplin humanistycznych zwłaszcza takich jak filozofia, historia, prawo, czy socjologia na dokonywanie wkładu w rozwój nauki o stosunkach międzynarodowych.

W celu analizy problematyki ekologicznej jako obszaru badawczego nauki o stosunkach międzynarodowych przyjęto kilka założeń. Po pierwsze, uznano, że tożsamość tej dyscypliny określana jest przez cztery komponenty: a) przedmiot badań, b) teorie wyjaśniające, c) metody badawcze, d) język dyscypliny głównie w postaci siatki kategorii. Celem opracowania jest więc analiza wpływu problematyki ekologicznej na każdy z tych czterech komponentów określających tożsamość dyscypliny. W konsekwencji drugim założeniem badawczym jest traktowanie problematyki ekologicznej jako zmiennej niezależnej, zaś nauki o stosunkach międzynarodowych jako zmiennej zależnej. Przyjmując takie założenie metodologiczne, przedmiotem analizy w opracowaniu będzie, po pierwsze, geneza wpływu problematyki ekologicznej na naukę o stosunkach

międzynarodowych. Po drugie, wpływ problematyki ekologicznej na przedmiot badań w ramach tej dyscypliny. Po trzecie, wpływ problematyki ekologicznej na myślenie teoretyczne i metodologiczne, a po czwarte, na rozwój siatki kategorii.

*Geneza wpływu problematyki ekologicznej na rozwój nauki
o stosunkach międzynarodowych*

Jak już we wstępie podkreślono, to zmiany rzeczywistości międzynarodowej w postaci internacjonalizacji problemów i internacjonalizacji działań początkowo głównie państw, a następnie organizacji międzyrządowych i podmiotów niepaństwowych. Wyraźnie widoczna jest logika ewolucji działań na rzecz rozwiązywania problemów ekologicznych i przechodzenie od tych lokalnych, podejmowanych już w II połowie XIX wieku, poprzez te podejmowane na poziomie państwa do tych podejmowanych na poziomie środowiska międzynarodowego. Na przełomie XIX i XX wieku w warunkach postępującej internacjonalizacji problemów ekologicznych, zaczęto podejmować pierwsze działania na poziomie środowiska międzynarodowego. Początkowo były to działania dwustronne, takie jak porozumienie między Kanadą i Stanami Zjednoczonymi w sprawie transgranicznych zanieczyszczeń powietrza. W 1902 roku podpisano jedną z pierwszych wielostronnych umów międzynarodowych, regulujących problematykę ekologiczną w sprawie ochrony wędrujących ptaków użytecznych dla rolnictwa¹. Z kolei w 1908 roku ówczesny prezydent Stanów Zjednoczonych Theodore Roosevelt zgłosił propozycję zwołania w Hadze międzynarodowej konferencji na temat zasobów naturalnych. Nie było jednak międzynarodowej akceptacji dla tej konferencji i nie została ona zorganizowana.

Problematykę ekologiczną do swych działań zaczęły włączać także organizacje międzyrządowe. Jedną z pierwszych – o ile nie pierwszą – była Międzynarodowa Organizacja Pracy, podejmująca problematykę wpływu czynnika ekologicznego i stanu środowiska na warunki pracy. Po II wojnie światowej problematykę ekologiczną do procesów funkcjonowania zaczęły stopniowo włączać organizacje wyspecjalizowane systemu ONZ jak Międzynarodowa Organizacja Morska (IMO) oraz Fundusz ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO). Od początku lat 60-tych, głównie w kontekście I Międzynarodowej Dekady Rozwoju, problematykę ekologiczną do procesów decyzyjnych zaczęła włączać Organizacja Narodów Zjednoczonych. W coraz szerszym zakresie zaczęły to czynić międzynarodowe organizacje pozarządowe. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że cechą tych pierwszych międzynarodowych inicjatyw mających na celu podejmowanie problemów ekologicznych było ich rozproszenie oraz podejmowanie

„wąskich”, „sektorowych” problemów ekologicznych, będących skutkami procesów intensywnej industrializacji. Działaniom tym brakowało także koordynacji w skali międzynarodowej. Stały się jednak elementem funkcjonowania środowiska międzynarodowego².

Punktem zwrotnym internacjonalizacji działań na rzecz ochrony środowiska naturalnego, co znacząco zaczęło znajdować odzwierciedlenie w podejmowanych badaniach naukowych, stała się zorganizowana w Sztokholmie w 1972 roku pod auspicjami ONZ pierwsza, globalna konferencja na temat środowiska człowieka. Poprzedziło ją opublikowanie w 1969 roku raportu ówczesnego Sekretarza Generalnego ONZ U Thanta *Człowiek i jego środowisko*. Obrady konferencji w Sztokholmie, ich wysoka ranga polityczna i jednocześnie zainteresowanie mediów, przyczyniły się do swoistej legitymizacji problematyki ekologicznej jako trwałego elementu decyzji, działań i interakcji międzynarodowych, co też stworzyło przesłanki pojawienia się pojęcia międzynarodowej polityki ekologicznej.

Nie można także nie zauważyć, że z konferencją sztokholmską związany jest wcześniej nieznan sposób myślenia o problemach ekologicznych, nie bez znaczenia dla późniejszych badań w ramach nauki o stosunkach międzynarodowych. Zapoczątkowała ona postrzeganie problemów ekologicznych już nie tylko jako transgranicznych, lecz jako problemów globalnych, ściśle powiązanych z preferowanymi strategiami rozwoju oraz wymagającymi wielostronnej współpracy międzynarodowej. Tworzyło to przesłanki badań i publikacji na temat problemów ekologicznych³. W początkowym ich okresie w latach 70-tych i 80-tych XX wieku badania te były skoncentrowane wokół trzech głównych obszarów. Po pierwsze, identyfikacji transgranicznych problemów ekologicznych. Po drugie, analizie negocjacji międzynarodowych mających na celu rozwiązywanie globalnych i regionalnych problemów ekologicznych i będących ich wynikiem regulacji prawnomiędzynarodowych nazywanych z czasem międzynarodowymi reżimami ekologicznymi⁴. Po trzecie, analizie wielostronnej współpracy międzynarodowej i rozwiązywaniu problemów zachowań kolektywnych w poliarcticznym środowisku międzynarodowym⁵. W Polsce Kazimierz Kocot analizował problematykę ekologiczną z perspektywy nauki prawa międzynarodowego, jednocześnie proponując kategorię *sozologii*, która się jednak nie przyjęła⁶.

*Wpływ problematyki ekologicznej na przedmiot badań nauki
o stosunkach międzynarodowych*

Problematyka ekologiczna wywarła dwukierunkowy wpływ na przedmiot badań nauki o stosunkach międzynarodowych. Po pierwsze, przyczyniła się do

*Znaczenie
problematyki
ekologicznej
dla rozwoju
nauk
o stosunkach
międzynarodowych*

poszerzenia obszaru badań o transgraniczne problemy ekologiczne i ich konsekwencje dla stosunków międzynarodowych. Po drugie, stała się zmienną, czynnikiem warunkującym rozwój już ukształtowanych w ramach nauki o stosunkach międzynarodowych obszarów badawczych. Oba wymienione kierunki są ściśle z sobą powiązane i wzajemnie się warunkują. Wydaje się jednak, że dla rozwoju dyscypliny istotniejsze znaczenie miała druga tendencja, a więc swoiste „zdynamizowanie” już ukształtowanych obszarów badawczych ze szczególnym uwzględnieniem bezpieczeństwa międzynarodowego i polityki zagranicznej państw.

Odnosnie pierwszego kierunku wpływu problematyki ekologicznej na obszar badawczy nauki o stosunkach międzynarodowych należy wyraźnie podkreślić, że przedmiotem badań stały się podlegające internacjonalizacji transgraniczne problemy ekologiczne, związane z tym problemy eksploatacji globalnych dóbr wspólnych oraz tzw. ich *tragedii*, a także problemy sprzeczności między transgranicznym, holistycznym charakterem problemów ekologicznych oraz zdecentralizowaną, poliarchiczną strukturą politycznej organizacji środowiska międzynarodowego.

W odniesieniu do transgranicznych problemów ekologicznych koncentrowano się w szczególności na takich jak zanieczyszczenia powietrza, zanieczyszczenia międzynarodowych rzek i jezior oraz mórz i oceanów oraz handel niebezpiecznymi odpadami⁷. W tym kontekście przedmiotem badań stawała się także analiza konfliktów interesów państw. Zauważono bowiem, że w wyniku internacjonalizacji zagrożeń ekologicznych następuje wypaczanie w skali międzynarodowej struktury kosztów ponoszonych na przeciwdziałanie zagrożeniom ekologicznym. Państwa będące źródłem umiędzynaradawianych zagrożeń ekologicznych, część kosztów przeciwdziałania im przenoszą na inne⁸.

W odniesieniu do transgranicznych problemów ekologicznych ważnym obszarem badań w nauce o stosunkach międzynarodowych stała się tematyka eksploatacji globalnych dóbr wspólnych⁹ oraz ich *tragedii*¹⁰. Do globalnych dóbr wspólnych zaliczono atmosferę, przestrzeń kosmiczną, oceany i ich dna oraz Antarktydę. Są to więc obszary, które nie podlegają suwerennej jurysdykcji poszczególnych państw. Oznacza to, że albo należą do całej społeczności międzynarodowej, albo nie należą do nikogo, a w konsekwencji dostęp do nich jest wolny. Niezależnie od rozstrzygnięcia tego w istocie pozornego dylematu, ważnym przedmiotem badań stała się eksploatacja globalnych dóbr wspólnych ze szczególnym uwzględnieniem atmosfery i globalnego problemu zmian klimatu, zaniku warstwy ozonowej, ale także zanieczyszczenia mórz i oceanów. Stworzyło to problem dylematu racjonalności indywidualnej i kolektywnej. W kontekście dominacji tej pierwszej i jej konsekwencji dla eksploatacji dóbr wspólnych Garrett Hardin w 1968 roku użył metafory *tragedia globalnych dóbr wspólnych* (*tragedy of the commons*)¹¹. Odwołał się do pism angielskiego filozofa Davida

Hume'a i zawartej w nich idei pastwiska, na którym w czasach średniowiecza pasterze dowolnie, na zasadzie nieograniczonego dostępu, mogli wypasać swoje stada. Każdy z nich motywowany względami racjonalności indywidualnej dąży do powiększania stada, a w konsekwencji większej eksploatacji środowiska, gdyż czerpie z tego korzyści. Mechanizm ten prowadzi do przekroczenia granic pastwiska, które symbolizuje zasoby naturalne, ograniczenia jego produktywności, na czym tracą wszyscy¹². Dominacja racjonalności indywidualnej w odniesieniu do globalnych dóbr wspólnych stymulowała w nauce o stosunkach międzynarodowych poszukiwanie mechanizmów umożliwiających przewyższanie racjonalności indywidualnej na rzecz kolektywnej. To zaś stymulowało rozwój badań roli instytucji międzynarodowych, ich negocjowania ze szczególnym uwzględnieniem międzynarodowych reżimów ekologicznych¹³. W badaniach tych podejmowano także problem sprzeczności między holistycznym charakterem systemów ekologicznych i zdecentralizowaną polityczną organizacją społeczności międzynarodowej oraz roli instytucji międzynarodowych w jej łagodzeniu.

Drugi kierunek wpływu problemów ekologicznych na obszar badawczy nauki o stosunkach międzynarodowych – jak już podkreślano – to występowanie w roli zmiennej warunkującej już ukształtowane obszary badawcze. Należy do nich przede wszystkim bezpieczeństwo międzynarodowe, ale także polityka zagraniczna państw, koncepcja globalnego rządzenia/zarządzania (*global governance*) oraz analiza współzależności międzynarodowych.

Wydaje się, że w najszerszym zakresie i najintensywniej problematyka ekologiczna wywarła i wywiera wpływ na badanie bezpieczeństwa międzynarodowego. Stała się jedną spośród co najmniej kilku zmiennych warunkujących przede wszystkim poszerzenie zakresu przedmiotowego współczesnego – zwłaszcza po zakończeniu zimnej wojny – rozumienia bezpieczeństwa o jego wymiar ekologiczny¹⁴. Wydaje się także, że nie bez znaczenia była dla poszerzenia zakresu podmiotowego i uwzględnienia bezpieczeństwa grup społecznych a nawet jednostek. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że – używając siatki pojęciowej szkoły kopenhaskiej – sekurytyzacja (*securitization*) problematyki ekologicznej w nauce o stosunkach międzynarodowych jest złożonym, wielowymiarowym, dynamicznym procesem, który rozpoczął się jeszcze w okresie zimnej wojny i uzupełniany jest współcześnie o nowe treści. W efekcie pojawiło się pojęcie ekologicznego wymiaru bezpieczeństwa lub bezpieczeństwa ekologicznego¹⁵.

U podstaw pojęcia bezpieczeństwa ekologicznego i związanej z nim wizji rozumienia bezpieczeństwa, krytykowanej *nota bene* przede wszystkim przez zwolenników szkoły realistycznej¹⁶, leży założenie, że ludzkość dynamiką procesów funkcjonowania i rozwoju wywiera presję na systemy ekologiczne ponad poziom ich wytrzymałości na poziomie lokalnym, regionalnym i globalnym. Tu

jednak obciążenia środowiska zaczęto analizować nie tylko jako zjawisko samo w sobie, ale także w powiązaniu z polityczną stabilnością, a dokładniej możliwością powodowania politycznej destabilizacji poprzez stymulowanie napięć a nawet konfliktów. Oznaczało to jednocześnie dyskusję na temat swoistej „zmiany kwalifikacji” problemów ekologicznych i przeniesienia ich z obszaru „polityki zwykłej” (*low politics*) do obszaru „polityki nadzwyczajnej” (*high politics*), gdyż ta ostatnia, uzasadniając stosowanie nadzwyczajnych środków, identyfikowana była z polityką bezpieczeństwa¹⁷.

Włączanie problematyki ekologicznej w obszar analizy problemów bezpieczeństwa międzynarodowego było dynamicznym, wieloetapowym procesem¹⁸, który nabrał swoistego przyspieszenia po zakończeniu zimnej wojny, chociaż rozpoczął się w czasie jej trwania. Istotną rolę odegrała amerykańska nauka o stosunkach międzynarodowych, chociaż nie była ona jedyną, gdzie podjęto badania relacji między problemami ekologicznymi i bezpieczeństwem międzynarodowym. Badania takie prowadzono także w ówczesnym Związku Radzieckim¹⁹, oraz w Polsce²⁰. Szczególne jednak znaczenie zyskały badania prowadzone w Stanach Zjednoczonych. Już w II połowie lat 70. XX wieku Lester Brown z *Worldwatch Institute* z Waszyngtonu, pisząc o bezpieczeństwie narodowym Stanów Zjednoczonych, podkreślał konieczność uzupełnienia dominującego wówczas myślenia o bezpieczeństwie w kategoriach militarnych wymiarem gospodarczym i ekologicznym²¹. W następnych latach za poszerzeniem zakresu przedmiotowego bezpieczeństwa międzynarodowego z uwzględnieniem wymiaru ekologicznego opowiedzieli się m.in. Richard Ullman²² i Jessica Tuchman-Mathews²³.

Jak już jednak podkreślano, włączanie problematyki ekologicznej w obszar analizy problemów bezpieczeństwa międzynarodowego było dynamicznym, wieloetapowym i złożonym procesem, wnoszącym na każdym etapie nowe treści. Możliwe jest wyodrębnienie czterech etapów. Etap pierwszy przypadł na koniec lat 70. i lata 80. XX wieku. Osiągnięto wówczas – mimo krytyki i kontrowersji – swoisty konsensus naukowy, ale i polityczny, w sprawie łączenia problemów ekologicznych i bezpieczeństwa. Jest to więc etap wypracowania koncepcji bezpieczeństwa ekologicznego i jej analitycznej krytyki. Problemy ekologiczne zaczęto traktować jako element zagrożeń bezpieczeństwa międzynarodowego oraz przedmiot „polityki nadzwyczajnej”, który powinien stać się priorytetem dla państw i podejmowanych przez nie działań wewnętrznych i skierowanych do środowiska międzynarodowego.

Etap drugi przypada na początek lat 90. XX wieku. Jest to okres, w którym wzrosła liczba publikacji na temat relacji między środowiskiem i bezpieczeństwem nie tylko w amerykańskiej nauce o stosunkach międzynarodowych²⁴,

meksykańskiej²⁵, niemieckiej²⁶, norweskiej²⁷ oraz polskiej²⁸. Szczególną jednak cechą podjętych wówczas badań była koncentracja na relacjach między stanem środowiska naturalnego i konfliktami. W Kanadzie cykl artykułów na ten temat opublikował Thomas Homer-Dixon²⁹. Skoncentrował się głównie na analizie prawdopodobieństwie wystąpienia konfliktów wewnątrzpaństwowych i międzynarodowych w warunkach obciążeń środowiska. Z kolei w Szwajcarii Günther Bächler i Kurt Spiellmann³⁰ podjęli wielodyscyplinarne badania na temat ekologicznych uwarunkowań konfliktów społecznych. Podjęli także badanie złożonych relacji między środowiskiem i rozwojem. O ile jednak Thomas Homer-Dixon i jego współpracownicy jako główny czynnik konfliktów uznawali i uczynili przedmiotem badań ograniczoność zasobów naturalnych, to grupa badaczy ze Szwajcarii przedmiotem badań uczyniła szersze spektrum czynników, koncentrując się na ograniczoności zasobów naturalnych, ale także na obniżaniu ich jakości czyli tzw. degradacji. Jednakże obie grupy badaczy koncentrowały się na analizie złożonych i dynamicznych relacji między zmianami środowiska, zmianami życia społecznego i ich konsekwencjami w postaci konfliktów. Uruchomiono kilka programów badawczych jak m. in. *The Global Environmental Change and Human Security* (GESCHS). Wykazały one jednak, że prawdopodobieństwo konfliktów na tle ekologicznym jest mniejsze niż przypuszczano. Swoistą syntezę ówczesnych badań zawarto w tabeli nr 1. Zgodnie z nią gdy czynnik ekologiczny występuje autonomicznie, prawdopodobieństwo konfliktów jest niewielkie. Wzrasta, gdy występuje synergiczny efekt „nakładających się” wielu czynników społecznych.

Znaczenie problematyki ekologicznej dla rozwoju nauk o stosunkach międzynarodowych

Tabela nr 1: *Prawdopodobieństwo międzynarodowych konfliktów zbrojnych na tle ekologicznym w zależności od występowania innych czynników (w %)*

Źródło: W. Hauge, T. Elingsen, „Beyond Environmental Scarcity: Causal Pathway to Conflict”, *Journal of Peace Research*, 1988, nr 3, s. 311.

	Ginięcie lasów	Degradacja gleb	Ograniczony dostęp do wody
<i>Czynnik ekologiczny</i>	436	8,32	3,84
+ duża gęstość zaludnienia	6,60	12,34	5,84
+ duże nierówności społeczne	11,51	20,59	10,25
+ ubóstwo			26,70
+ autorytarny system polityczny	29,32	45,27	47,50
+ polityczna niestabilność	50,74	67,26	58,66
+ historyczne obciążenia	61,78	76,33	97,77
	98,03	99,00	

Trzeci etap przypada na przełom XX i XXI wieku. Jego wyróżnikiem jest

zmiana przedmiotu badań z wyraźną koncentracją na globalnych zmianach ekologicznych i ich konsekwencjach dla bezpieczeństwa, jednakże w mniejszym stopniu dla tego narodowego i międzynarodowego, a w większym dla jednostki ludzkiej z odwołaniem się do koncepcji bezpieczeństwa jednostki ludzkiej (*human security*)³¹. W owym czasie nie była to jednak jedyna tendencja badania relacji między bezpieczeństwem i zmianami ekologicznymi. Zauważalne stało się rozproszenie wątków tematycznych. W podejmowanych badaniach zaczęto uwzględniać relacje między bezpieczeństwem i globalnymi zmianami klimatu³². Zajmowano się także tematyką dostępu do wody ze szczególnym uwzględnieniem transgranicznych jej zasobów i konfliktach na tym tle³³. Tematem badań stały się także konflikty na tle dostępu do innych zasobów środowiska, nie tylko tych wodnych³⁴.

Trwający obecnie etap czwarty, zainicjowany w końcu pierwszej dekady XXI wieku, analizy bezpieczeństwa ekologicznego, wydają się wyróżniać trzy tendencje. Pierwszą z nich jest wzrastająca koncentracja na wpływie postępujących zmian klimatu na bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe. Analizowana jest rola zmian klimatu jako czynnika wzmacniającego istniejące problemy społeczne, towarzyszące im napięcia a nawet konflikty oraz problem wrażliwości i podatności systemów społecznych na tzw. stres ekologiczny. Drugą tendencją jest koncentracja na bezpieczeństwie jednostki ludzkiej (*human security*) w kontekście zmian klimatu³⁵. Trzecią zaś tendencją jest poszerzanie zakresu przedmiotowego bezpieczeństwa ekologicznego, a dokładniej koncentracja na wybranych elementach środowiska jak żywność i zasoby wody oraz ich sekurytyzacja. Odzwierciedleniem tych tendencji są takie pojęcia jak bezpieczeństwo żywnościowe oraz bezpieczeństwo zasobów wodnych. W powiązaniu z zasobami środowiska analizowana jest problematyka bezpieczeństwa energetycznego.

Kolejnym obszarem badawczym nauki o stosunkach międzynarodowych, którego rozwój jest warunkowany przez problematykę ekologiczną, jest polityka zagraniczna państwa. Oddziaływanie na proces jej badania czynnika ekologicznego jest wielokierunkowe. Z jednej strony, w kontekście uwzględniania treści ekologicznych w procesie formułowania i realizacji polityki zagranicznej państwa pojawiła się kategoria zagranicznej polityki ekologicznej, oznaczająca poszerzanie zakresu przedmiotowego polityki zagranicznej państwa obok treści takich jak chociażby kultura czy gospodarka o problematykę ekologiczną. Z tendencją tą związane jest także – odwołując się do założeń teorii ról międzynarodowych – określanie i analiza ról ekologicznych państw. Problematyka ekologiczna stała się treścią negocjacji międzynarodowych, a to sprawiło, że stała się także przedmiotem badań w nauce o stosunkach międzynarodowych, stymulując jednocześnie analizę tzw. *nowej dyplomacji*. Wyróżnikiem tej ostatniej

stało się poszerzenie zakresu przedmiotowego ale i podmiotowego negocjacji międzynarodowych³⁶. Z kolei uwzględnianie problematyki ekologicznej, zwłaszcza problemu zmian klimatu, w negocjacjach międzynarodowych stymulowało badanie problemu niepewności naukowej w decydowaniu politycznym.

W kontekście wpływu problematyki ekologicznej na badanie polityki zagranicznej państw na odrębne podkreślenie zasługuje analiza ich ról ekologicznych oraz problem niepewności naukowej w decydowaniu politycznym. Inspirację dla analizy ról ekologicznych państw tworzył rozwój teorii ról międzynarodowych³⁷. Adaptacji tej ostatniej na potrzeby analizy zagranicznej polityki ekologicznej dokonali Gareth Porter i Janet Brown Welsh³⁸. Analizując procesy negocjowania międzynarodowych reżimów ekologicznych, a więc wielostronnych umów międzynarodowych mających na celu rozwiązywanie transgranicznych problemów ekologicznych, zidentyfikowali cztery role ekologiczne państw: a) rolę „lidera”, b) rolę państwa wspierającego „lidera”, c) rolę państwa „wahającego się” oraz d) rolę państwa *veta*. Rola „lidera” pełniona jest przez państwa znacząco zaangażowane w rozwiązywanie międzynarodowych problemów ekologicznych. Państwa takie zazwyczaj propagują problemy ekologiczne, wymagające kolektywnych działań oraz zaangażowane są w inicjowanie negocjacji dyplomatycznych, proponowanie sposobu uregulowania danego problemu oraz pozyskiwanie wsparcia dla proponowanych rozwiązań ze strony innych państw. „Państwo wspierające” to takie, które samo nie inicjuje międzynarodowych negocjacji określonych problemów ekologicznych, lecz koncentruje się na współpracy z państwem pełniącym rolę „lidera” i na wspieraniu jego działań. Rola państwa „wahającego się” najczęściej jest pełniona przez państwa rozwijające się, które z reguły za zgodę dla rozwiązań proponowanych przez państwo „lidera”, oczekują określonych korzyści, zazwyczaj gospodarczych. Z kolei rola „państwa *veta*” pełniona jest przez te z nich, które sprzeciwiają się przyjęciu międzynarodowych regulacji i podjęciu skoordynowanych działań, służących rozwiązaniu określonych problemów ekologicznych³⁹.

Analizę problemu niepewności naukowej w decydowaniu politycznym podjęto głównie w kontekście międzynarodowych negocjacji klimatycznych, chociaż nie tylko. Negocjowanie międzynarodowych problemów ekologicznych pokazało – ze szczególnym uwzględnieniem zmian klimatu – jak coraz istotniejsza rola w decydowaniu politycznym na poziomie międzynarodowym przypada specjalistycznej wiedzy naukowej. Zaś brak pewności co do jakości posiadanych wyników badań, staje się nie tylko faktem naukowym, lecz także politycznym, zmienną warunkującą proces negocjacji międzynarodowych.

Mimo istniejącego konsensusu naukowego co do faktu ocieplania się klimatu, utrzymują się elementy niepewności naukowej, związanej choćby z mechani-

*Znaczenie
problematyki
ekologicznej
dla rozwoju
nauk
o stosunkach
międzynarodowych*

zmem ocieplania się klimatu Ziemi, roli czynnika zachowań społecznych oraz możliwych skutków. Fakty te dla wielu państw, zwłaszcza tych przeciwnych angażowaniu się działania na rzecz redukcji emisji gazów szklarniowych w celu koncentracji ich stabilizacji, stały się czynnikiem warunkującym definiowanie ich interesów oraz strategię negocjacji. Inaczej mówiąc, obiektywnie istniejąca niepewność naukowa – będąca, jak się wydaje, elementem „istoty gatunkowej” zmian klimatu i trwałą cechą procesu ich badania – stała się przedmiotem gry politycznej wielu państw⁴⁰. Co więcej tworzy podstawy odmiennej, wręcz przeciwstawnej racjonalności myślenia. Dla jednych brak pewności naukowej nie zwalnia – chociażby w imię fundamentalnej dla rozwiązywania globalnych problemów ekologicznych zasady ostrożności – z angażowania się w przeciwdziałanie zmianom klimatu. Dla innych w sytuacji braku jednoznacznych dowodów naukowych racjonalne jest niepodejmowanie kosztownych działań, dla których nie ma jednoznacznego uzasadnienia i nie ponoszenie kosztów⁴¹.

Wobec złożoności i powagi problemu niepewności naukowej ważnym stało się pytanie o jego wpływ na procesy decyzyjne, mające na celu przeciwdziałanie zmianom klimatu. Jednymi z istotniejszych są pytania dotyczące kwestii czasu. Z jednej strony, można argumentować, że należy opóźnić działania na rzecz redukcji emisji gazów szklarniowych, gdyż może się okazać, że zmiany klimatu są mniej groźne niż oceniano, a w konsekwencji zostały podjęte działania niekonieczne, a kosztowne. Z drugiej strony, możemy dowiedzieć się, że zmiany są poważniejsze, niż przypuszczano⁴².

Instrumentalne traktowanie przez państwa niepewności naukowej w procesie definiowania ich interesów zrodziło pytanie o rolę wiedzy i środowisk naukowych w kształtowaniu działań politycznych, służących rozwiązywaniu coraz bardziej złożonych wyzwań cywilizacyjnych, takich jak zmiany klimatu i inne problemy ekologiczne. Prowadzone badania jednoznacznie pokazały, że niepewność naukowa staje się jedną ze zmiennych warunkujących procesy negocjacji wielu problemów ekologicznych⁴³. To zaś prowadzi do wzmacniania pozycji środowisk naukowych i roli wiedzy. Karen Litfin już kilkanaście lat temu sformułowała pogląd, że kultura badań naukowych staje się czynnikiem polityki w społeczeństwach poindustrialnych. Jej zdaniem w warunkach wzrostu zapotrzebowania na wiedzę w procesach decydowania politycznego, wzrasta rola ekspertów, którzy sami w sobie stają się podmiotami polityki⁴⁴. Prowadzone badania wykazały, że relacje te są bardziej złożone. Z jednej bowiem strony, środowiska naukowe odgrywają jedną z centralnych ról w negocjowaniu rozwiązywania problemu zmian klimatu, co wzmacnia ich pozycję w procesie decyzyjnym⁴⁵. Z drugiej strony, wiedza dostarczana politykom przez środowiska naukowe staje się specyficznym źródłem siły tych pierwszych w procesie decyzyjnym. Umożliwia uzasadnianie podejmowanych decyzji i działań⁴⁶.

Istotną tendencją ewolucji współczesnego, coraz bardziej współzależnego środowiska międzynarodowego jest ewolucja struktur sterowania nim z jednoczesnym coraz szerszym wykorzystywaniem struktur wielostronnych w postaci organizacji międzynarodowych, ale i międzynarodowych reżimów ekologicznych oraz struktur sieciowych tworzonych przez organizacje pozarządowe. Rozwiązania te – upraszczając – określane są mianem globalnego rządzenia/zarządzania (*global governance*). W znacznym stopniu przedmiotem regulacji w ramach globalnego rządzenia / zarządzania, a w konsekwencji i badań naukowych w nauce o stosunkach międzynarodowych, stały się problemy ekologiczne⁴⁷. Badane są one w kontekście zaangażowania się organizacji międzynarodowych w ich rozwiązywanie⁴⁸. Jednakże obszarem szczególnie intensywnych badań stały się międzynarodowe reżimy ekologiczne. Problemy ekologiczne wniosły istotny wkład w rozwój teorii reżimów międzynarodowych o czym w dalszej części artykułu. Reżimy międzynarodowe to w istocie wielostronne regulacje prawnomiędzynarodowe, których wykonywanie „zabezpieczone” jest rozbudowanymi i zinstytucjonalizowanymi formami weryfikacji. Liczba tych, które zostały wynegocjowane i weszły w życie w drugiej połowie XX wieku szacowana jest na ok. 120. Ich rozwój, procesy negocjowania i funkcjonowania w nauce o stosunkach międzynarodowych identyfikowane są z koncepcją globalnego rządzenia/zarządzania i z funkcjonowaniem charakterystycznych dla niej rozwiązań. Przedmiotem analiz stały się – z jednej strony – relacje między koncepcją globalnego rządzenia/zarządzania⁴⁹. Z drugiej zaś, przypadki poszczególnych reżimów. Wydaje się, że najwięcej uwagi poświęcono procesowi negocjowania i funkcjonowania międzynarodowego reżimu zmian klimatu⁵⁰. Przedmiotem badań uczyniono także inne reżimy jak ochrony warstwy ozonowej⁵¹, transgranicznych zanieczyszczeń powietrza na dalekie odległości⁵², handlu niebezpiecznymi odpadami⁵³, środowiska morskiego⁵⁴, czy chociażby ochrony różnorodności biologicznej⁵⁵.

Problematyka ekologiczna warunkowała także rozwój badań procesów internacjonalizacji i będących ich skutkiem współzależności międzynarodowych. Problemy ekologiczne tworzyły i tworzą specyficzny przedmiot procesów internacjonalizacji i ich badań. Możliwe jest wyodrębnienie kilku ich „ścieżek”. Tworzą je: a) powietrze, b) rzeki i jeziora międzynarodowe oraz morza i oceany, c) zachowania społeczne jak handel niebezpiecznymi odpadami oraz d) jedność środowiska naturalnego, które ma charakter holistyczny, organiczny, tworząc specyficzny system naczyń połączonych⁵⁶. Ich skutkiem jest wzrost współzależności międzynarodowych, oznaczających nową jakość więzi między społeczeństwami i państwami zgodnie z którą, zmiany w jednych odczuwane są w innych⁵⁷. Współzależności ekologiczne stały się przedmiotem badań w ramach

nauki o stosunkach międzynarodowych⁵⁸. Analizowano je jako element w strukturze globalnych współzależności. Jest to zjawisko względnie nowe w funkcjonowaniu społeczności międzynarodowej. Podkreślano, że w warunkach rozwoju społeczeństw industrialnych i procesów globalizacji, wraz ze wzrostem presji na zasoby naturalne globu pogłębiły się współzależności między państwami i społeczeństwami i to w wymiarze globalnym. Oznaczają, że decyzje polityczne, gospodarcze i inne o skutkach ekologicznych podjęte w jednych państwach, wywierają coraz większy wpływ na funkcjonowanie innych. Ich specyfikę określa jedność, holistyczny charakter środowiska, ograniczoność jego zasobów oraz różny poziom wrażliwości i podatności poszczególnych państw i społeczeństw na zmiany ekologiczne⁵⁹. Analizy te stały się kolejnym elementem poszerzenia obszaru badawczego nauki o stosunkach międzynarodowych pod wpływem problematyki ekologicznej.

*Wpływ problematyki ekologicznej na myślenie teoretyczne i metodologiczne
w nauce o stosunkach międzynarodowych*

Należy wyraźnie podkreślić, że problematyka ekologiczna w nauce o stosunkach międzynarodowych nie wytworzyła odrębnej orientacji teoretycznej i metodologicznej mimo stopniowej autonomizacji tego obszaru badań. Warunkowała natomiast istniejące podejścia teoretyczne i metodologiczne. Wydaje się, że szczególnie istotny wpływ problematyka ekologiczna wywarła na rozwój teorii reżimów międzynarodowych, a międzynarodowe reżimy ekologiczne stały się głównym przedmiotem badań z zastosowaniem tej teorii. Z kolei internacjonalizacja zagrożeń ekologicznych oraz zapotrzebowanie na wiedzę naukową w procesie przeciwdziałania im, stworzyły przesłanki rozwoju koncepcji wspólnot epistemicznych (*epistemic communities*). Specyfika problemów ekologicznych, ich holistyczny i transgraniczny charakter, warunkowały także rozwój podejść metodologicznych w nauce o stosunkach międzynarodowych.

Teoria reżimów międzynarodowych – z jednej strony – stała się narzędziem badania rzeczywiście funkcjonujących międzynarodowych reżimów ekologicznych. Z drugiej zaś problemy ekologiczne w istotny sposób warunkowały jej rozwój. Niezależnie od czynników warunkujących rozwój teorii reżimów międzynarodowych⁶⁰, szczególna rola przypadła amerykańskiej nauce o stosunkach międzynarodowych. To tu – po pierwsze – reżimy międzynarodowe od początku ich analizy traktowano jako rodzaj instytucji międzynarodowej. Po drugie, co wynika z pierwszego, zaczęto je traktować jako rodzaj konstrukcji społecznych służących kształtowaniu kolektywnych zachowań w poliarchicznym środowisku międzynarodowych, z reguły mających na celu regulowanie wspólnych,

transgranicznych problemów. Po trzecie, to w amerykańskiej nauce o stosunkach międzynarodowych zaproponowano definicję reżimów międzynarodowych, która mimo licznych przypadków krytyki, dość powszechnie została zaakceptowana przez badaczy funkcjonujących w ramach tej dyscypliny. Definicję tę zaproponował Stephen Krasner. Jego zdaniem reżimy międzynarodowe to zasady, normy, reguły i procedury decyzyjne wokół których następuje zbieżność oczekiwań podmiotów w określonej dziedzinie stosunków międzynarodowych⁶¹. Wyróżnikiem tej definicji jest jej deskryptywny charakter. Koncentruje się bowiem nie na istocie reżimów międzynarodowych, lecz na wskazaniu ich części składowych.

Niezależnie od specyfiki przedstawionej definicji reżimy międzynarodowe są częścią rozwoju międzynarodowego prawa ochrony środowiska, którego zakres przedmiotowy regulacji dotyczy czterech głównych obszarów: a) transgranicznych obciążeń środowiska; b) eksploatacji i ochrony zasobów naturalnych dzielonych wspólnie przez kilka państw; c) używania i ochrony obszarów poza jurysdykcją narodową, a więc tzw. globalnych dóbr wspólnych; d) rozwiązywania globalnych problemów ekologicznych⁶². Szczególną jednak cechą i zarazem celem reżimów jest rozwój współpracy między uczestnikami stosunków międzynarodowych. Dotyczy ona wąskich, sektorowych ich obszarów. Stąd też określane są mianem wielostronnych mechanizmów „obróbki” złożonych problemów sektorowych, transgranicznych, występujących na poszczególnych płaszczyznach stosunków międzynarodowych. W odniesieniu do problemów ekologicznych mogą to być – przykładowo – regulacje transgranicznych zanieczyszczeń powietrza, ochrona środowiska morskiego Bałtyku, handel niebezpiecznymi odpadami, przeciwdziałanie zmianom klimatu lub zanikowi warstwy ozonowej.

Dla nauki o stosunkach międzynarodowych szczególnie istotnym problemem badawczym – także z uwzględnieniem problematyki ekologicznej – stał się wpływ reżimów na kształtowanie kooperacyjnych zachowań państw w poliarchicznym środowisku międzynarodowym i przewyciężania racjonalności indywidualnej na rzecz tej kolektywnej. W tym kontekście badanie procesów funkcjonowania międzynarodowych reżimów ekologicznych w nauce o stosunkach międzynarodowych wносиło dość istotny wkład w analizę wpływu instytucji międzynarodowych na kooperacyjne zachowania państw. Stały się więc ważnym przyczynkiem do odpowiedzi na postawione przez Roberta Axelroda pytanie o „warunki współpracy w świecie egoistów bez centralnej instancji sterującej”⁶³. W wyniku prowadzonych badań, ze szczególnym uwzględnieniem międzynarodowych reżimów ekologicznych ustalono, że reżimy międzynarodowe jako rodzaj specyficznej, elastycznej i o relatywnie niskim stopniu sformalizowania instytucji międzynarodowej, przyczyniają się do przewyciężania barier współpracy międzyna-

rodowej w poliarchicznym środowisku. Dzieje się tak w wyniku tworzenia przez reżimy międzynarodowe normatywno-instytucjonalnych ram działania, które zapewniają minimum wzajemności zachowań i pewności co do zachowań innych państw. Osiągane jest to – po pierwsze – poprzez poprawę komunikacji między państwami, a struktury reżimu tworzą kanały obiegu informacji. To zaś przyczynia się do zmniejszenia prawdopodobieństwa wzajemnych błędnych interpretacji zachowań państw i do wzrostu poziomu zaufania w poliarchicznym środowisku międzynarodowym. Po drugie, zasady, normy, reguły i procedury reżimów – tworząc swoiste zobiektywizowane i zaakceptowane wzorce – powodują narastanie zbieżności oczekiwań co do wzajemnych zachowań, jednocześnie podnosząc poziom ich przewidywalności. Po trzecie, czynią procesy interakcji grą powtarzalną, co tworzy przesłanki przyszłych interakcji, wydłużając ich horyzont czasowy. To zaś obniża skłonność do łamania uzgodnionych wzorców zachowań ze względu na możliwość zastosowania zasady wzajemności. Po czwarte, tworzą materialne i osobowe struktury interakcji w postaci różnego rodzaju komitetów, komisji czy organizacji międzynarodowych, które obniżają koszty zachowań kooperacyjnych i zwiększają koszty braku takich zachowań⁶⁴.

Prowadzone badania międzynarodowych reżimów ekologicznych wykazały, że łącznie wymienione funkcje przyczyniają się do zmiany kryteriów racjonalności decyzji podejmowanym w poliarchicznym środowisku międzynarodowym. Sprawiają, że racjonalność indywidualna, której istotę określa dążenie do maksymalizacji własnych korzyści, może być przewyżczana na rzecz racjonalności kolektywnej, oznaczającej osiąganie dóbr wspólnych, których realizacja jest możliwa wtedy, gdy państwa unikają niezależnego podejmowania decyzji i – w konsekwencji – nie podejmowania współpracy.

Do kolejnych obszarów wpływu problematyki ekologicznej na rozwój nauki o stosunkach międzynarodowych w kontekście reżimów międzynarodowych należy analiza procesu ich tworzenia oraz efektywności. Należy wyraźnie podkreślić, że tematyka ekologiczna nie jest jedyną zmienną warunkującą analizę procesu tworzenia reżimów międzynarodowych. Wydaje się jednak, że w znacząco większym stopniu warunkowała analizę efektywności reżimów międzynarodowych.

Reżimy międzynarodowe tworzone są, gdy istnieje konieczność koordynacji działań państw w odniesieniu do wąskich, sektorowych problemów transgranicznych. Proces ich powstawania stał się ważnym obszarem refleksji w ramach teorii reżimów międzynarodowych na początkowym etapie jej rozwoju. Wyraźnie wyodrębniają się trzy orientacje teoretyczne wyjaśniania procesu tworzenia reżimów międzynarodowych. Pierwsza z nich identyfikowana jest ze szkołą re-

alistyczną, gdzie proces powstawania reżimów międzynarodowych wyjaśniany jest nadwyżką potęgi i interesami państwa zainteresowanego utworzeniem reżimu. Decydująca rola – z godnie z tą interpretacją – przypada więc strukturze układu siły w środowisku międzynarodowym i będącą jej pochodną strukturze interesów. Potęga i interesy dominującego państwa są więc główną zmienną warunkującą proces tworzenia reżimów⁶⁵.

Ten kierunek myślenia nie był jednak kształtowany pod wpływem analizy międzynarodowych reżimów ekologicznych. Nie oznacza to jednak, że w analizie tych ostatnich całkowicie został pominięty problem międzynarodowej pozycji państwa inicjującego. Arild Underdal i Oran Young odwołali się bowiem do idei przywództwa, które nie musi być wynikiem nadwyżki potęgi. Arild Underdal postrzega przywództwo jako rodzaj relacji między liderem i naśladowcami jego inicjatyw i tworzonych wzorców zachowań⁶⁶. Jest to więc rodzaj asymetrycznej relacji zgodnie z którą jeden podmiot, z reguły państwo, kształtuje zachowania innego na rzecz określonego celu. Rolą przywódcy jest więc wytyczenie celu, a w odniesieniu do problemów ekologicznych zazwyczaj bywa nim państwo pełniące rolę lidera, a więc zaangażowane na rzecz międzynarodowej akcji mającej na celu rozwiązanie transgranicznych problemów ekologicznych. Z kolei Oran Young – odwołując się do problematyki ekologicznej – przywództwo ujmował w kategorii działań podmiotów – a nie relacji – dążących do rozwiązania problemu działań kolektywnych i osiągnięcia wspólnych korzyści⁶⁷.

Drugą orientacją teoretyczną, próbującą wyjaśnić proces tworzenia reżimów międzynarodowych, gdzie dość istotną rolę odegrała problematyka ekologiczna, jest orientacja neoliberalna, nazywana także utylitarną lub funkcjonalną. Zgodnie z nią państwa są racjonalnymi, egoistycznymi podmiotami, skoncentrowanymi na maksymalizacji własnych, partykularnych korzyści. Reżimy powstają więc tam, gdzie istnieje obszar wspólnych interesów⁶⁸. Proces ich tworzenia jest wynikiem indywidualnych, racjonalnych zachowań państw, dążących do maksymalizacji korzyści poprzez współpracę⁶⁹. W odniesieniu do problemów ekologicznych zwolennicy tego kierunku myślenia podkreślają, że większość z nich może być analizowana w kategorii *dylematu więźnia*. Oznacza to, że podjęcie współpracy nie ma automatycznego charakteru i może być trudne, niezależnie od korzyści dla państw w niej uczestniczących. Jest ona jednak możliwa w warunkach sprzyjających temu rozwiązaniom instytucjonalnym, umożliwiającym zbiorowe korzyści. W prowadzonych badaniach wyraźnie więc podkreślano, że instytucje w warunkach towarzyszących państwom w poliarchicznym środowisku międzynarodowym dylematu więźnia, a więc niepewności co do intencji innych państw, są strukturami zachęcającymi do podejmowania kooperacyj-

*Znaczenie
problematyki
ekologicznej
dla rozwoju
nauk
o stosunkach
międzynarodowych*

nych zachowań. Zwiększają bowiem poziom zaufania, jednocześnie przyczyniając się do obniżania kosztów interakcji⁷⁰.

Trzecim sposobem wyjaśniania w nauce o stosunkach międzynarodowych procesu powstawania reżimów międzynarodowych jest orientacja poznawcza. Odrzucając myślenie charakterystyczne dla podejścia realistycznego i neoliberalnego, eksponuje rolę czynnika wiedzy, a więc faktów, dowodów naukowych. Zgodnie z tym podejściem wspólnie akceptowana wiedza przyczynia się do kształtowania wspólnej percepcji transgranicznych problemów ekologicznych wymagających współpracy. Proces tworzenia reżimów dokonuje się więc w warunkach wspólnoty wiedzy na temat istniejących problemów ekologicznych, wspólnoty ich percepcji i wspólnoty ukształtowanego na tej podstawie przekonania o konieczności podjęcia skoordynowanych działań.

Na ukształtowanie się trzeciego sposobu wyjaśniania procesu tworzenia reżimów międzynarodowych zasadniczy wpływ wywarła problematyka ekologiczna, a w szczególności zaangażowanie środowisk naukowych w latach 70-tych XX wieku w podjęcie międzynarodowej akcji mającej na celu ochronę środowiska Morza Śródziemnego. Działania tych środowisk nie tylko przyczyniły się do wynegocjowania, podpisania i wejścia w życie konwencji barcelońskiej z 1976 roku o ochronie środowiska Morza Śródziemnego, lecz także do powstania koncepcji wspólnot epistemicznych (*epistemic communities*). Eksponuje ona rolę wiedzy naukowej w rozwiązywaniu transgranicznych problemów, ze szczególnym uwzględnieniem tych ekologicznych. Problematyka ekologiczna wniosła więc istotny wkład w rozwój koncepcji wspólnot epistemicznych, a poprzez nią w rozwój nauki o stosunkach międzynarodowych.

W powstaniu koncepcji wspólnot epistemicznych istotną rolę odegrał Peter M. Haas. Jego zdaniem naukowa racjonalność stała się istotnym elementem procesów decyzyjnych⁷¹. Dzieje się tak z powodu coraz większej złożoności środowiska międzynarodowego w wyniku zróżnicowania podmiotów podejmujących działania i zagęszczania interakcji między nimi, ale i coraz bardziej technicznej „natury” problemów, które wymagają regulacji, co potwierdza problem zmian klimatu. W tym kontekście wyniki badań naukowych stają się istotnym czynnikiem zmieniającym kryteria racjonalności państw odnośnie podejmowania zinstytucjonalizowanej, międzynarodowej współpracy. Zasadnie formułowany jest pogląd, że dyfuzja nowych idei i informacji może prowadzić do nowych wzorców zachowań i może być istotnym czynnikiem koordynacji działań międzynarodowych⁷².

Skoro w procesie tworzenia reżimów międzynarodowych wzrasta rola wiedzy jako takiej, to także wzrasta rola środowisk naukowych z poszczególnych państw i ich zdolności podejmowania transgranicznej współpracy i wywiera-

nia presji na narodowe ośrodki decyzyjne. Tworzą one wymieniane już wcześniej wspólnoty epistemologiczne. Jest to zespół ekspertów z różnych państw o uznanym autorytecie i kompetencjach w dziedzinie będącej przedmiotem działań politycznych. Ekspertów tych charakteryzuje: 1) zespół wspólnych normatywnych przekonań tworzących aksjologiczne podłoże dla przyszłych działań; 2) zespół wspólnych przekonań co do przyczyn negatywnych zjawisk wymagających współpracy; 3) zespół wspólnych przekonań co do kierunku koniecznych działań⁷³. Wspólnoty te mogą wywierać wpływ na procesy decyzyjne we własnych państwach, ale poprzez dyfuzję wiedzy i wspólnych przekonań mogą tworzyć struktury transnarodowe i wywierać wpływ na rządy państw w określonym regionie a nawet w skali całego globu⁷⁴.

W kontekście teorii reżimów międzynarodowych problematyka ekologiczna wywarła także znaczący wpływ na analizę ich skuteczności. Ta z kolei jest ważnym przyczynkiem do analizy głębszego problemu skuteczności instytucji w stosunkach międzynarodowych. Mimo istniejącej różnorodności poglądów, w dotychczasowych badaniach zgodzono się co do tego, że oceniając skuteczność reżimów, należy odwołać się do dwóch głównych kryteriów: 1) wpływu na zakres modyfikacji zachowań państw i postępowania zgodnie z ich normami; 2) wpływu na przeobrażenia środowiska międzynarodowego w sensie rozwiązywania problemów, które wymagając współpracy, były przyczyną ich powstania⁷⁵. Arild Underdal jest zdania, że reżim jest efektywny, jeżeli wykonuje przewidziane dla niego funkcje lub rozwiązuje problemy, które legły u podstaw jego powstania⁷⁶.

Znacznie bardziej rozbudowaną typologię sposobów rozumienia skuteczności reżimów międzynarodowych – co jednocześnie jest przyczynkiem do złożoności problemu ich skuteczności – zaprezentowali Oran Young i Marc Levy. Rozróżnili oni aż pięć podejść do rozumienia skuteczności reżimów: pragmatyczne, prawnicze, ekonomiczne, normatywne oraz polityczne. Rozumienie pragmatyczne jest w istocie zbieżne z wzmiankowaną wcześniej skutecznością ekologiczną. Miernikiem skuteczności jest tu stopień przyczyniania się reżimu do łagodzenia lub eliminacji problemów ekologicznych. Z kolei rozumienie prawnicze koncentruje się na stopniu wykonywania zapisów zawartych w podstawach normatywnych reżimu, co może oznaczać, że reżim nie przyczynia się do poprawy stanu środowiska. Miernikiem skuteczności w sensie ekonomicznym jest rozwiązywanie konkretnych problemów ekologicznych przy jednoczesnym zachowaniu niskich kosztów takich działań. Normatywne rozumienie skuteczności reżimu ekologicznego identyfikowane jest ze stopniem jego zaangażowania w realizację takich normatywnych zasad jak sprawiedliwość, rozwój samopodtrzymujący, czy związana z tym ostatnim odpowiedzialność międzygeneracyjną. Skuteczność reżimu w sensie politycznym utożsamiana jest z jego

zaangażowaniem w rozwiązywanie konkretnych problemów ekologicznych, warunkowane specyficzną konstelacją zaangażowanych podmiotów, ich interesów i wykorzystywanych instytucji⁷⁷.

Obok wpływu na myślenie teoretyczne w nauce o stosunkach międzynarodowych problematyka ekologiczna warunkowała także myślenie metodologiczne. Pokazywało ono – mając na uwadze transgraniczny i często globalny charakter problemów ekologicznych – ograniczoność „tradycyjnych” szkół myślenia i podejść metodologicznych. Możliwa jest identyfikacja kilku tendencji wpływu problematyki ekologicznej na myślenie metodologiczne w nauce o stosunkach międzynarodowych. Po pierwsze, problematyka ekologiczna stała się jednym, chociaż nie jedynym, czynnikiem warunkującym odchodzenie od państwowocentrycznego ujmowania stosunków międzynarodowych i szerszego uwzględniania w procesie badawczym podmiotów niepaństwowych. Ekologiczne organizacje pozarządowe stały się ważnym przedmiotem badawczym analizy procesów transnarodowych i rozwiązywania problemów ekologicznych. Po drugie, transgraniczne problemy ekologiczne i holistyczny charakter ekosystemów stały się jednymi z czynników – chociaż nie jedynymi – warunkującymi analizę „na przecięciu” wnętrza państwa i środowiska międzynarodowego. Po trzecie, globalny charakter wielu z problemów ekologicznych stał się jednym z czynników – chociaż nie jedynym – warunkującym wzrost znaczenia we współczesnych stosunkach międzynarodowych i procesie ich badania tzw. uwarunkowań systemowych. Ich znaczenie we współczesnych stosunkach międzynarodowych wzrasta⁷⁸. Jak pisał Kenneth Waltz, myślenie systemowe to koncentracja na tym jak całość warunkuje części⁷⁹. Jest więc utożsamiane z identyfikacją i analizą wielkich sił funkcjonujących na poziomie środowiska międzynarodowego⁸⁰. Niewątpliwie do takich należą globalne problemy ekologiczne, wśród których szczególne znaczenie – niezależnie od istniejących sporów – wydaje się mieć globalny problem zmian klimatu.

*Wpływ problematyki ekologicznej na siatkę kategorii nauki
o stosunkach międzynarodowych*

Jednym z istotnych elementów kształtowania tożsamości dyscypliny – obok przedmiotu badań, teorii oraz metod badawczych – jest jej język konkretyzowany głównie poprzez siatkę kategorii. Element ten wydaje się jednak być ciągle niedoceniany. Problematyka ekologiczna z jej specyfiką przedmiotu badań wnosi do rozwoju siatki kategorii nauki o stosunkach międzynarodowych kilka nowych kategorii. Są one przede wszystkim skutkiem wpływu problemów ekologicznych na poszerzenie przedmiotu badań, a w mniejszym zaś stopniu

ewolucji podejść teoretycznych i metodologicznych. Do kategorii należą „globalne zmiany ekologiczne”, „współzależności ekologiczne” i „bezpieczeństwo ekologiczne”. Są one elementem analizy procesu oddziaływania problemów ekologicznych na życie społeczne. Z kolei rozwiązywanie problemów ekologicznych jako przedmiot badań nauki o stosunkach międzynarodowych wiąże się z takimi kategoriami jak „zagraniczna polityka ekologiczna”, „międzynarodowe reżimy ekologiczne”, „wspólnoty epistemiczne” i „globalne ekologiczne rządzenie/zarządzanie”. Dyskusyjne zaś jest czy pojęcia takie jak „dyplomacja klimatyczna”, „dyplomacja ozonowa” czy nawet „dyplomacja ekologiczna” są kategoriami, służącymi w nauce o stosunkach międzynarodowych analizie działań na rzecz rozwiązywania złożonych problemów ekologicznych, czy też metaforami nadającymi „koloryt” stosowanej siatce pojęciowej.

*Znaczenie
problematyki
ekologicznej
dla rozwoju
nauk
o stosunkach
międzynarodowych*

Reasumując, należy podkreślić, że problematyka ekologiczna w sposób niekwestionowany stała się zmienną warunkującą rozwój nauki o stosunkach międzynarodowych. Po pierwsze, wpłynęła na poszerzenie obszaru badawczego o transgraniczne problemy ekologiczne. Po drugie, stała się zmienną dynamizującą badanie ukształtowanych już obszarów jak bezpieczeństwo międzynarodowe, ale także polityka zagraniczna, globalne rządzenie/zarządzanie oraz współzależności międzynarodowe. Po trzecie, wywarła wpływ na rozwój myślenia teoretycznego w nauce o stosunkach międzynarodowych, w szczególności wpływając na teorię reżimów międzynarodowych i koncepcję wspólnot epistemicznych. Po czwarte, problematyka ekologiczna stała się jedną spośród zmiennych warunkujących ewolucję myślenia metodologicznego w nauce o stosunkach międzynarodowych, ze szczególnym wyeksponowaniem znaczenia uwarunkowań systemowych, myślenia na „przecięciu” wnętrza państwa i środowiska międzynarodowego oraz odchodzenia od państwowocentrycznego myślenia rzeczywistości międzynarodowej. Po piąte, problemy ekologiczne warunkowały i warunkują rozwój siatki kategorii nauki o stosunkach międzynarodowych.

PRZYPISY

1. L. K. Caldwell, *International Environmental Policy. Emergence and Dimensions*, Durham 1990, s. 22; M. Pietraś, „Ochrona środowiska naturalnego w stosunkach międzynarodowych. Analiza struktury zjawiska”, w: H. Lisicka (red.), *Ochrona środowiska w polityce*, Wrocław 1999, s. 264.
2. Zob. M. Pietraś, *Ochrona środowiska naturalnego...*, s. 264.
3. Zob. D. Pirages, *The New Context for International Relations: Global Ecopolitics*, North

- Scituate* 1979; R. M'Gonigle, M. Zacher, *Pollution, Politics, and International Law: Tankers at Sea*, Berkeley 1979.
4. K. O'Neill, *The Environment and International Relations*, Cambridge 2009, s. 8.
 5. Zob. R. Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton 1984; R. Krasner, *International Regimes*, Ithaca 1983.
 6. K. Kocot, *Prawnomiędzynarodowe zasady zoologii*, Wrocław-Warszawa 1977.
 7. A. Budnikowski, *Ochrona środowiska jako problem globalny*, Warszawa 1998.
 8. Zob. M. Pietras, *Ochrona środowiska...*, s. 260-263.
 9. J. Vogler, *The Global Commons: a Regime Analysis*, New York 1994; S. Buck, *The Global Commons: an Introduction*, London 1998; J. Vogler, *The Global Commons: Environmental and Technological Governance*, Chichester 2000.
 10. G. Hardin, „The Tragedy of the Commons”, *Science* 1968, December 13.
 11. Ibidem
 12. Ibidem, s. 1234 i nast.; M. Pietras, „Społeczność międzynarodowa wobec «tragedii globalnych dóbr wspólnych»”, w: A. Papuziński (red.), *Polityka – ekologia – kultura. Społeczne przesłanki i przejawy kryzysu ekologicznego*, Bydgoszcz 2000, s. 154; M. Pietras, *Międzynarodowy reżim zmian klimatu*, Toruń 2011, s. 78.
 13. Zob. G. Porter, J. W. Brown, *Global Environmental Politics*, Boulder 1991; R. Benedick, *Ozone Diplomacy: New Directions in Safeguarding the Planet*, Cambridge 1991; I. Mintzer, L. Amber, *Negotiating Climate Change: the Inside Story of the Rio Convention*, Cambridge 1994; F. Gunnar, *International Politics of Climate Change: Key Issues and Critical Actors*, Oslo 1997; R. Benedick, *Global Climate Change: the International Response*, London 1996; F. Yamin, J. Depledge, *The International Climate Change Regime: a Guide to Rules, Institutions and Procedures*, Cambridge 2004; M. Pietras, *Międzynarodowy reżim...*; A. Budnikowski, *Ekonomiczne, ekologiczne i społeczne uwarunkowania międzynarodowych porozumień w dziedzinie ochrony środowiska*, Warszawa 1997.
 14. Zob. B. Buzan, O. Waever, J. de Wilde, *Security: a New Framework for Analysis*, London 1998; M. Pietras, *Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie. Studium politologiczne*, Warszawa 2000; M. Pietras, „Pozimnowojenny paradygmat bezpieczeństwa «in statu nascendi»”, *Sprawy Międzynarodowe* 1997, nr 2.
 15. Szerzej na ten temat J. H. de Wilde, „Environmental Security Deconstructed”, w: H. G. Brauch, (red.), *Globalization and Environmental Challenges: Reconceptualizing Security in the 21st Century*, Berlin 2008.
 16. Zob. D. Deudney, „The Case Against Linking Environmental Degradation and National Security”, *Millennium: Journal of International Studies*, 1990, nr 3, vol. 19; D. Deudney, „Environment and Security: Muddled Thinking”, *Bulletin of Atomic Scientists*, 1991, April.
 17. J. H. de Wilde, *Environmental...*, s. 595.
 18. Zob. S. Dalby, H. G. Brauch, U. Oswald Spring, „Environmental Security Concepts Revisited During the First Three Phases (1983-2006)”, w: H. G. Brauch, (red.), *Globalization and...*, s. 781-783.
 19. *Problema okružajuszczej sredy w mirowoj ekonomike i mieždunarodnych odnoszenijach*, Moskwa 1976.
 20. J. Haber, w: *Determinanty polityki zagranicznej i międzynarodowej*. Warszawa 1981.
 21. L. R. Brown, *Redefining National Security*, Washington DC 1977.

22. R. Ullman, „Redefining Security”, *International Security*, 1983, nr 1.
23. J. Tuchman-Mathews, „Redefining Security”, *Foreign Affairs*, 1983, nr 1.
24. M. Renner, „National Security: The Economics and Environmental Dimensions”, *Worldwatch Paper No. 89*, Washington, D.C 1989; M. Renner, *Fighting for Survival: Environmental Decline, Social Conflict and the New Age of Insecurity*, New York, 1996.
25. U. Oswald-Spring, „Ecodevelopment: What Security for the Third World?”, w: Boulding Elise (red.), *New Agendas for Peace Research: Conflict and Security Reexamined*, Boulder 1992.
26. L. Brock, „Peace Through Parks. The Environment on the Peace Research Agenda”, *Journal of Peace Research*, 1991, nr 4, vol. 28; L. Brock, „Security Through Defending the Environment: an Illusion?” w: E. Boulding (red.), *New Agendas for Peace Research: Conflict and Security Reexamined*, Boulder 1992.
27. N. P. Gleditsch (red.), *Conflicts and the Environment*, Dordrecht 1998.; N. P. Gleditsch, „Armed Conflict and the Environment: a Critique of the Literature”, *Journal of Peace Research*, 1998, nr 3, vol. 35.
28. M. Pietraś, „Międzynarodowe bezpieczeństwo ekologiczne”, *Sprawy Międzynarodowe*, 1991, nr 7-8; M. Pietraś, „Międzynarodowe bezpieczeństwo ekologiczne. Zakres pojęcia”, w: Z. J. Pietraś, M. Pietraś (red.), *Międzynarodowe bezpieczeństwo ekologiczne*, Lublin 1991, M. Pietraś, *Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie*, Lublin 1996.
29. Th. Homer-Dixon, „On the Threshold: Environmental Changes as Causes of Acute Conflict”, *International Security*, 1998, nr 3, vol. 35; Th. Homer-Dixon, „Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence From Cases”, *International Security*, 1991, nr 2, vol. 16; Th. Homer-Dixon, *Environment, Scarcity, and Violence*, Princeton 1999.
30. G. Bächler, „Conflict and Cooperation in the Light of Human-Ecological Transformation”, ENCOP, *Occasional Paper No. 9*, Zürich, Bern 1993; G. Bächler, K. Spillmann, (red.), *Environmental Degradation as a Cause of War. Regional and Country Studies of Research Fellows*, Zürich 1996, t. I; G. Bächler, K. Spillmann (red.), *Environmental Degradation as a Cause of War. Country Studies of External Experts*, Zürich 1996, t. II; G. Bächler, K. Spillmann, M. Suliman (red.), *Transformation of Resource Conflicts: Approach and Instruments*, Bern 2002.
31. H. G. Brauch, „Security and Environment Linkages in the Mediterranean: Three Phases of Research on Human and Environmental Security and Peace”, w: H. G. Brauch, P. H. Liotta, A. Marquina, P. Rogers, S. Mohammed El-Sayed (red.): *Security and Environment in the Mediterranean. Conceptualising Security and Environmental Conflicts, Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace*, Berlin – Heidelberg 2003, t. 1, s. 35-143; S. Dalby, *Environmental Security*, Minneapolis 2002.
32. J. Strippel, „Climate Change as a Security Issue”, w: E. A. Page, M. Redclift (red.) *Human Security and the Environment: International Comparisons*, Cheltenham 2002, s. 104-127; P. Schwartz, D. Randall, *An Abrupt Climate Change Scenario and Its Implications for United States National Security, Contract Study for the U.S. Department of Defense*, Washington, D.C 2003. <http://www.environmentaldefense.org/documents/3566_AbruptClimateChange.pdf>
33. J. Bogardi, S. Castelein, Saskia (red.), *Selected Papers of the International Conference From Conflict to Co-operation in International Water Resources Management, Challenges and Opportunities*, Paris 2002.

Znaczenie
problematyki
ekologicznej
dla rozwoju
nauk
o stosunkach
międzynarodowych

34. M. Klare, *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict*, New York 2001; M. Klare, „The New Geography of Conflict”, *Foreign Affairs*, 2001, nr 3, vol. 80; M. Ross, „What do We Know About Natural Resources and Civil War?”, *Journal of Peace Research*, 2004, nr 3, vol. 41.
35. Zob. S. Dalby, H. G. Brauch, U. Oswald-Spring, *Environmental Security Concepts Revisited...*, s. 782-783.
36. R. Shaun, *The New Diplomacy*, Cambridge, 2003.
37. Zob. K. J. Holsti, „National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy”, *International Studies Quarterly*, 1979, nr 3; S. G. Walker, *Role Theory and Foreign Policy Analysis*, Durham, 1987; Z. J. Pietras, *Międzynarodowa rola Chin*, Lublin 1990.
38. G. Porter, J. Brown Welsh, *Global Environmental Politics*, Boulder, 1991, s. 36-46.
39. Zob. M. Pietras, *Ochrona środowiska naturalnego...*, s. 267-268.
40. M. Pietras, „Niepewność naukowa w decydowaniu politycznym”, w: M. Marczewska-Rytko, S. Stepień (red.), *Polska – Europa – świat. Prace politologiczne i historyczne*, Lublin 2012, s. 103-104.
41. Ibidem, s. 104-105.
42. A. Ingham, A. Ulph, „Uncertainty and Climate-Change Policy”, w: D. Helm (red.), *Climate-Change Policy*, Oxford 2005, s. 43.
43. J. Houghton, *Global Warming: The Complete Briefing*, Cambridge 2009, s. 273; S. Schneider, M. Mastrandrea, *Risk, Uncertainty, and Assessing Dangerous Climate Change*, w: S. Schneider, A. Rosencranz, M. Mastrandrea, K. Kunz-Duriseti (red.), *Climate Change Science and Policy*, Washington DC 2010, s. 162.
44. K. Litfin, *Ozone Discourses. Science and Politics in Global Environmental Cooperation*, New York 1994, s. 1.
45. E. Malone, *Debating Climate Change. Pathways Through Argument to Agreement*, London 2009, s. 18.
46. K. Litfin, *Ozone Discourses...*, s. 3-5.
47. G. Winter (red.), *Multilevel Governance of Global Environmental Change, Perspectives from Science, Sociology and the Law*, Cambridge 2006.
48. M. Killian, *Umweltschutz durch internationale Organisationen*, Berlin 1987; M. G. Untawale, „Global Environmental Degradation and International Organization”, *International Political Science Review*, 1990, nr 3; R. O. Keohane, J. S. Nye, „Transgovernmental Relations and International Organizations”, *World Politics*, 1974, nr 1; N. Schrijver, „International Organization for Environmental Security”, *Bulletin of Peace Proposals*, 1989, nr 2; M. Pietras, *Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie, Studium...*, s. 301-326.
49. D. Downie, „Global Environmental Policy: Governance Through Regimes”, w: R. Axelrod, D. Downie, N. Vig (red.), *The Global Environment. Institutions, Law, and Policy*, Washington DC, 2005; Ch. Okereke, H. Bulkeley, „Conceptualizing Climate Governance Beyond the International Regime: a Review of Four Theoretical Approaches”, *Tyndal Centre Working Paper 112*, Durham 2007.
50. M. Pietras, *Międzynarodowy reżim zmian klimatu*, Toruń 2011; F. Yamin, J. Depledge, *International Climate change regime: a Guide to Rules, Institutions and Procedures*, Cambridge 2004; M. Grubb, D. Anderson, *The Emerging International Regime for Climate Change: Structures and Options after Berlin*, London 1995; J. Depledge, *The Organization of Global Negotiations: Constructing the Climate Change Regime*, London 2005.

51. I. Rowlands, *International Regime Formation: the Politics of Ozone Layer Depletion and Global Warming*, London, 1992.
52. M. Pietraś, „International Regime of Air Protection in Europe”, w: *The 4th International Conference on Carpathian Euroregion Ecology CERECO 2003*, Miscolec 2003, s. 370-395.
53. K. Kummer, *International Management for Hazardous Wastes: the Basel Convention and Legal Rules*, Oxford 2000.
54. S. Kuwabara, *The Legal Regime of the Protection of the Mediterranean Against Pollution from Land-based Sources*, Dublin 1984; M. Pietraś, „Instytucjonalizacja międzynarodowej współpracy ekologicznej w regionie Bałtyku” *Stosunki Międzynarodowe*, Vol. 18, 1996, s. 57-83.
55. R. Tarasofsky, *Assessing the International Forest Regime*, Gland 1999.
56. M. Pietraś, *Ochrona środowiska naturalnego...*, s. 260.
57. R. Kuźniar, „Współzależność jako prawidłowość stosunków międzynarodowych”, *Sprawy Międzynarodowe*, 1988, nr 4.
58. B. Seear, N. Seear, *Interdependence and Survival: Population Policies and Environmental Control*, London, 1989.; J. MacNeill, P. Winsemius, T. Yakushiji, *Beyond Interdependence: the Meshing of the World's Economy and the Earth's Ecology*, New York 1991; M. Pietraś, *Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie. Studium...*, s. 63-69.
59. M. Pietraś, *Ochrona środowiska...*, s. 261.
60. Zob. M. Pietraś, „Koncepcje i realia reżimów międzynarodowych”, *Stosunki Międzynarodowe*, 2002, nr 1-2; M. Pietraś, *Międzynarodowy reżim zmian...*, s. 33 i nast.
61. S. Krasner, *Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables*, w: S. Krasner (red.), *International Regimes*, Ithaca 1983, s. 1-2.
62. R. Wolfrum, „Purposes and Principles of International Environmental Law”, *German Yearbook of International Law*, 1990, vol. 33, s. 308-309; M. Pietraś, *Ochrona środowiska...*, s. 277.
63. R. Axelrod, *The Evolution of Cooperation*, New York, 1984, s. 3; R. Axelrod, „The Emergence of Cooperation Among Egoists”, *American Political Science Review*, 1981, nr 1, vol. 75, s. 306-318; R. Axelrod, „Achieving Cooperation Under Anarchy”, *World Politics* 1985, nr 1, s. 226 i nast.
64. Zob. M. Pietraś, *Ochrona środowiska...*, s. 283; B. Kohler-Koch, „Zur Empirie und Theorie Internationaler Regime”, w: B. Kohler-Koch (red.), *Regime in den internationalen Beziehungen*, Baden Baden 1989, s. 32-33; M. Zürn, *Gerechte internationale Regime*, Frankfurt am Main 1987, s. 34.
65. V. Rittberger, M. Zürn, „Regime Theory: Findings From the Study of East West Regimes”, *Cooperation and Conflict*, 1991, vol. 26; S. Haggard, A. B. Simons, „Theories of International Regimes”, *International Organization*, 1987, nr 3.
66. A. Underdal, „Leadership Theory: Redescoping the Arts of Management”, w: I. W. Zartman (red.), *International Multilateral Negotiation: Approaches to the Management of Complexity*, San Francisco 1994, s. 181.
67. O. Young, „Political Leadership and Regime Formation: On the Development of Institutions in International Society”, *International Organization*, 1991, nr 3, Vol. 45, s. 285.

Znaczenie
problematyki
ekologicznej
dla rozwoju
nauk
o stosunkach
międzynarodowych

68. Zob. M. Pietraś, *Międzynarodowy reżim zmian...*, s. 40.
69. O. R. Young, „The Politics of International Regime Formation: Managing National Resources and the Environment”, *International Organization*, 1989, nr 3, s. 350.
70. E. DeSombre, Power, „Interdependence, and Domestic Politics in International Environmental Cooperation”, w: H. Milner, A. Moravcsik (red.), *Power, Interdependence and Nonstate Actors in World Politics*, Princeton 2009, s. 149 i nast.
71. P. M. Haas, „Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination”, *International Organization*, 1992, nr 1, vol. 46, s. 7-8.
72. Ibidem, s. 2-3; A. Hasenclever, P. Mayer, V. Rittberger, „Integrating Theories of International Regimes”, *Review of International Studies* 2000, nr 1, vol. 26, s. 28.
73. P. M. Haas, *Introduction: epistemic communities...*, s. 3.
74. M. Pietraś, *Międzynarodowy reżim...*, s. 45-46.
75. Zob. A. Hasenclever, P. Mayer, V. Rittberger, *Theories of...*, s. 2.
76. A. Underdal, „One Question. Two Answers”, w: E. Miles, A. Underdal, S. Andresen, J. Wettestad, J. Skjaerseth, E. Carlin (red.), *Environmental Regime Effectiveness: Confronting Theory with Evidence*, Cambridge 2002, s. 5.
77. O. Young, M. Levy, „The Effectiveness of International Environmental Regimes”, w: O. Young (red.), *The Effectiveness of International Environmental Regimes*, London 1999, s. 4-6.
78. Zob. M. Pietraś, „Dynamika globalnego środowiska międzynarodowego. Analiza uwarunkowań systemowych”, w: *Demokratyczna Polska w globalizującym się świecie*, Warszawa 2009.
79. K. Waltz, *Theory of International Politics*, Boston, 1979, s. 39.
80. Zob. T. Łoś-Nowak, „System międzynarodowy”, w: T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław 2008.